

O‘ZBEKISTON
FANLAR AKADEMIYASI

1

2020

Jurnalga 1998-yil iyulda
asos solindi.

*Bir yilda to‘rt marta
chiqadi.*

© O‘zbekiston Respublikasi
Fanlar akademiyasi

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI

O‘ZBEKISTON TARIXI

Ilmий журнал

МУНДАРИЖА

Давлатчилик тарихига доир

- У. Халмуминов.** Илк ўрта асрларда Марказий Осиёдаги сиёсий жараёнлар ва Фарғона хукмдорлиги 3
- С. Юлдашев.** Туркий хожиблардан сиёсий элитанинг шаклланиши ва уларнинг Фарғонани идора этишдаги иштироки 13
- Ш. Маҳмудов.** Хадъялар Кўкон хонлиги ва Усмонлийлар давлати ўртасидаги дипломатик алоқалар воситаси сифатида 26
- Д. Алимова.** Хоразм республикаси конституцияларида ҳокимият ва бошқарув тизимининг акс этиши 38
- А. Джумашев.** Қорақалпоғистонда совет ҳокимиятининг XX аср 30-йилларидаги сиёсий қатағонлари ва унинг оқибатлари 54

Этнология масалалари

- К. Турекеев.** Қорақалпоқларнинг дафн маросимларида магик тасаввурларининг тутган ўрни 64

Ёш тадқиқотчи минбари

- Г. Абдулхай.** Туркистон большевикча матбуотида совет “Автономия”си масаласи 76
- А. Болтаев.** XX аср 50–60-йилларида Бухородаги масжиди Калоннинг археологик ўрганилиши (С.Н. Юренев хисоботлари асосида) 87
- З. Қорёғдиев.** Бухоро воҳаси лўлилари этнографияси тарихшунослиги ҳақида мулоҳазалар 99

Таъзия

- Комилжон Оқилов.** 111

O'ZBEKISTON
FANLAR AKADEMIYASI

1

2020

Jurnalga 1998-yil iyulda
asos solindi.

*Bir yilda to'rt marta
chiqadi.*

© O'zbekiston Respublikasi
Fanlar akademiyasi

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI

O'ZBEKISTON TARIXI

Илмий журнал

МУНДАРИЖА

Давлатчилик тарихига доир

У. Халмуминов. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёдаги сиёсий жараёнлар ва Фарғона хукмдорлиги 3

С. Юлдашев. Туркий хожиблардан сиёсий элитанинг шаклланиши ва уларнинг Фарғонани идора этишдаги иштироки 13

Ш. Маҳмудов. Ҳадъялар Кўкон хонлиги ва Усмонлийлар давлати ўртасидаги дипломатик алоқалар воситаси сифатида 26

Д. Алимова. Хоразм республикаси конституцияларида ҳокимият ва бошқарув тизимининг акс этиши 38

А. Джумашев. Қорақалпоғистонда совет ҳокимиятининг XX аср 30-йилларидаги сиёсий қатағонлари ва унинг оқибатлари 54

Этнология масалалари

К. Турекеев. Қорақалпоқларнинг дафн маросимларида магик тасаввурларининг тутган ўрни 64

Ёш тадқиқотчи минбари

Г. Абдулхай. Туркистон большевикча матбуотида совет “Автономия”си масаласи 76

А. Болтаев. XX аср 50–60-йилларида Бухородаги масжиди Калоннинг археологик ўрганилиши (С.Н. Юренев хисоботлари асосида) 87

З. Қорёғдиев. Бухоро воҳаси лўлилари этнографияси тарихшунослиги ҳақида мулоҳазалар 99

Таъзия

Комилжон Оқилов. 111

СОДЕРЖАНИЕ

К истории государственности

- У. Халмуминов.** Ферганское владение и политические процессы в Центральной Азии в раннем средневековье 3
- С. Юлдашев.** Формирование политической элиты из тюркских хаджибов и их управление Ферганой 13
- Ш. Махмудов.** Дары как средство дипломатических отношений между Кокандским ханством и Османской империей 26
- Д. Алимова.** Отражение системы власти и управления в конституциях Хорезмской республики 38
- А. Джумашев.** Политические репрессии советской власти в 30-х годах XX века в Каракалпакстане и их последствия 54

Вопросы этнологии

- К. Турекеев.** Роль магических представлений в похоронной обрядности каракалпаков 64

Трибуна молодого исследователя

- Г. Абдулхай.** Вопрос Советской «Автономии» в Туркестанской большевистской печати 76
- А. Болтаев.** Археологическое изучение мечети Кальян в Бухаре в 50–60-е годы XX века (по материалам отчётов С.Н. Юренева) 87
- З. Корёгдиев.** Некоторые размышления об историографии этнографии цыган Бухарского оазиса 99

Некролог

- Комилжон Окилов.** 111

Тахрир хайъати:

Дилором Алимова
(бош мухаррир)
Равшан Абдуллаев
Бахром Абдухалимов
Мируэрт Абусеитова
(Козогистон)
Адхам Аширов
Бахтиёр Бабаджанов
Алишер Дониёров
Азамат Зиё
Доно Зияева
Мирсодиқ Исмоков
Марианна Камп (АҚШ)
Сурайё Каримова
(бош мухаррир Уринбосари)
Татьяна Котюкова
(Россия)
Шаин Мустафев
(Озарбайжон)
Нодира Мустафаева
Азимхўжа Отахўжаев
Катрин Пужоль
(Франция)
Мирзохид Рахимов
Эдвард Ртвеладзе
Валерий Хан
(бош мухаррир ўринбосари)
Нозим Ҳабибуллаев
Флориан Шварц
(Австрия)
Темур Ширинов
Шоира Асадова
(масъул котиб)

Манзилмиз:

100060, Тошкент ш.,
Шахрисабз 5-тор кўчаси.

Журнал Ўзбекистон
Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан рўйхатга олинган.
Гувоҳнома № 0051

Теришга берилди
00.00.2020.

Босишга рухсат этилди
00.00.2020.

Қоғоз бичими 70x100¹/₁₆.
Таймс гарнитура.

Офсет босма. Офсет қоғози.

Ҳисоб-нашриёт т. 5,25.

Шартли босма т. 5,0.

145 нусха.

Буюртма № ____.

Келишилган нарҳда.

Оригинал-макет
ООО “MEDIA LAND” нашриёт
уйида тайёрланди.
Тошкент ш., Ш. Рашидова, 40.
“NISO-POLIGRAF” МСНҲ
босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент в., Машғал маҳалласи,
Марказий кўчаси, 1-уй.

А. БОЛТАЕВ

**XX АСР 50–60-ЙИЛЛАРИДА БУХОРОДАГИ МАСЖИДИ
КАЛОННИНГ АРХЕОЛОГИК ЎРГАНИЛИШИ
(С.Н. ЮРЕНЕВ ҲИСОБОТЛАРИ АСОСИДА)**

Бухоро ўзининг тарихий ёдгорликлари ва археологик объектларининг кўплиги билан тадқиқотчилар эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Бу ёдгорликларни ўрганишга салмоқли ҳисса қўшган ўлкашунос-олимлардан бири Сергей Николаевич Юреневдир¹. У умрининг 30 йилини Бухорони тадқиқ қилишга, археологик экспедицияларда қатнашишга ва осори-атиқаларни асрашга бағишлади.

С.Н. Юренев ҳаётида ўзи яшаган давр зиддиятлари, машаққатлари, оғир-енгилликлари, паст-баландликлари ўз аксини топди. Коммунистик режим талабларига мувофиқ келмаган ҳаёт тарзи ҳамда унга кўйилган ноўрин айблар унинг Россияда яшашини тақозо этмасди². Шу боис у ўтган асрнинг 50-йилларида ўзи севган тарихий шаҳар – Бухорога келиб, умрининг қолган қисмини шаҳардаги XVI асрга оид Модарихон мадрасасининг икки хужрасида ўтказди³. Бирида ўзи яшаган бўлса, иккинчисида йиққан нодир тарихий буюмларини сақлади. У ўзининг ҳаёт тарзи ҳақида шундай деган эди: “Бухоро дунёдаги энг яхши шаҳар, менинг хужрам эса Бухородаги энг яхши хонадир”. Бухороликлар унинг бўйи баста ва узунлигига нисбат бериб, уни “Минор бобо”, “Калон бобо” деб аташган. Ушбу тахаллуснинг бошқа маъноси

¹ С.Н. Юренев 1896 йил 30 май Лепесько уезди Витебск губерниясида давлат банки хизматчиси оиласида туғилади. У 1918 йил Москва Археология институтини тугатиб, 1920 йилдан Тверь (ҳозирги Калинин) шаҳридаги музейда раҳбар бўлиб ишлай бошлади. 1924-1931 йилларда СССР халқлари санъати ва мусиқа фольклори материалларини тўпловчи экспедиция ташкил этади. 1931 йилдан эътиборан С.Н. Юренев Ўзбекистонга таклиф қилинади. У Фарғона педагогика институти, Марғилон давлат пахтачилик институти ва Бухоро педагогика институтиларида рус тили ўқитувчиси бўлиб ишлайди ва унга ибратли фаолияти учун доцент унвони берилади. Онасининг бетоблиги туфайли 1934 йил охирида Калинин шаҳрига қайтади.

² 1941 йил Калинин шаҳри немислар томонидан босиб олинади ва у асирга тушади. Шаҳар озод қилингандан кейин С.Н. Юренев немис-фашистларига ёрдам берганликда айбланиб, қамоққа олинган.

³ *Сергей Николаевич Юренев* / Составитель Б.Я. Ставиский. Бухара: Бухарский музей, 1996. 8 б.

Минораи Калондек улуғворликни ифода этган. Бухоро кўчаларида, меъморий обидалар олдида С.Н. Юреневни кўрган кексалар ҳозир ҳам ҳаёт ва улар бу инсоннинг ўша даврдаги ажабтовур ва зоҳидона ҳаёт тарзини яхши эслашади.

С.Н. Юренев Бухорога келгунга қадар Калинин (Тверь) шаҳри картиналар галереясини ташкил этиш бўйича маслаҳатчи лавозимида фаолият кўрсатган. У Бухорога келгач, ўз севган соҳаси – археология билан шуғулланди. Шунингдек, ўзини археология соҳаси ривожидан биров орқада қолаётгандек ҳис қилган С.Н. Юренев тадқиқотларининг натижасини эълон қилишдан ийманган. Унинг “К вопросу о датировке мечети Калян” (“Масжиди Калоннинг қурилган йили масаласига доир”) номли иши кўлөзма ҳолича қолиб кетган эди. Биз қуйида шу тадқиқот ҳақида маълумот бермоқчимиз.

С.Н. Юренев 1952 йилдан бошлаб Бухоро шаҳридаги тарихий ёдгорликларни ўрганиш учун ташкил этилган археологик экспедицияларда фаол иштирок эта бошлайди. Археологик фаолиятини дастлаб шаҳардаги тарихий ёдгорликларни кузатишдан бошлади ва 1953 йил мартда Масжиди Калонда бошланган экспедицияда иштирок этади.

Экспедиция жараёнида бинонинг шимол, жануб ва шарқий деворлари ости 80 см ковланади. Олиб борилган қазув ишлари натижасида қуйидагилар аниқланган: 1. Бино қамиш билан антисейсмик ва гидроизоляция (нам ўтмайдиған) қилинганлиги деворларнинг барча қисмида учрайди; 2. Деворнинг айрим қисмлари тош пойдевордан ҳам пастроқда ва қалинроқ⁴.

С.Н. Юренев бинони синчиклаб кўздан кечиргандан сўнг ўз ҳисоботида қуйидагиларни қайд қилади. Масжиди Калон биносининг барча томонларига қамиш бир хил текисликда тўшалган. Бино жанубий деворида тупроқ уюми бўлиб, унинг баландлиги 4,80 метр. Шимолий девор баландлиги 5,30 метр бўлиб, пойдевори кўмилган ва пойдевордаги ғиштлар яхши сақланган. Бино асосининг ҳолатини билиш учун деворларнинг ости 80 см дан ковланган ва ковлаш натижасига тупроқдаги қатламдан XIX аср охири XX аср бошларига оид чинни буюмлар ва шиша бўлаклари топилган. Ғарб томондан масжидга қирадиган эшик ердан 67 см паст бўлиб, ер ковланганда беш қатор бўйра ва унинг устидан тупроқ ташланиб бино асоси кўтарилгани аниқланади. С.Н. Юренев фикрича, шу жойда бўйрачилар устахонаси ёки бозор бўлган⁵.

⁴ Бухоро музейи, инв. № 11448/7. СНРПМ архиви, инв. № 3210.

⁵ Бухоро музейи, инв. № 11448/7. СНРПМ архиви, инв. № 3210.

Масжиди Калон асосининг ҳолати, унда неча қатор ғишт терилганлиги ва бузилиш аломатлари борлигини текшириш учун унинг шимолий ва жанубий деворлари ости қовланган.

С.Н. Юренев фикрича, Масжиди Калон деворларининг айрим қисмлари қорахонийлар давридан қолган. Аксарият тарихий ёдгорликларнинг ташқи пойдевори тупроқ кўтарилиши натижасида унинг остида қолиб кетган.

Қизиқ томони СНРПМнинг⁶ директори М.Х. Панченко топилган ашёларни ўрганиш натижасида қуйидаги хулосага келган. Унинг фикрича, XIX асрда масжиднинг том гумбазлари ғишт терилиб ёпилади. Бунинг сабаби намозга келганлар масжид ҳовлисига сиғмаганлиги туфайли унинг томида намоз ўқишган. М.Х. Панченконинг ушбу маълумоти С.Н. Юренев томонидан текшириб кўрилганда унинг ноилмий эканлиги аён бўлади⁷.

1953 йил март ойидан бошлаб масжидда таъмирлаш ишлари бошланади. Бинонинг томлари таъмирланади, деворлари эса сувоқланади.

Апрель ойида янги тадқиқот ишлари бошланади. Март ойида бино асоси текширилган бўлса, апрель ойида масжиднинг том қисми тадқиқ қилинган, мақсад қурилиш техникаси ва қурилишда ишлатилган ашёларни аниқлаш эди. Апрельнинг бошидан охиригача масжид томи тупроқ ва ахлатлардан тозаланади. Маҳаллий аҳолининг маълумотига кўра, қарийиб 30 йил давомида масжид томи ахлатлардан тозаланмаган.

С.Н. Юренев маълумотига қараганда, масжид томи 27–30 см тупроқ билан ёпилиб унинг устидан цементланган лой билан ғишт терилган. Ўттиз сантиметрли тупроқ орасидан кўплаб ашёлар топилган. Топилган иккита сопол бўлаги XIII асрга оид, қолган аксарият сопол ашёлар XV–XIX асрларга тегишли. Ичи яшил ангобланган идишларнинг санасини тадқиқотчи XVIII аср охири ва XIX аср бошларига оид деб ҳисоблайди. Тозалаш пайтида ахлатлар орасидан XIX–XX асрга доир чинни, сопол бўлақлари ва мис тангалар ҳам топилади⁸.

⁶ СНРПМ-Специальная научно-реставрационная производственная мастерская.

⁷ С.Н. Юренев бу маълумотга оидинлик киритиш учун бухоролик ёши улуғ инсонлар билан суҳбатлашади. Қариялар масжид томида намоз ўқилмаслигини, чунки бу шариятда тўғри келмаслигини ва намоз пайтида инсон юзи меҳроб томонга қаратилмоғи лозимлигини таъкидлашади. XX аср бошларида намозхонлар сонининг ортиб кетгани ва масжид ҳовлисига сиғмай, кўчаларда намоз ўқишгани тўғрисидаги маълумотлар айнан кекса кишилар томонидан берилган. Бухоро музейи, инв. № 11448/7. СНРПМ архиви, инв. № 3210.

⁸ Бухоро музейи, инв. № 11444/7. СНРПМ архиви. инв. № 3209.

С.Н. Юреневнинг апрель ойидаги тадқиқоти, асосан, кузатиш ишларидан иборат бўлиб, бунда бинонинг ҳолати ва устунлари ўрганилган. Ҳисоботда бинонинг жанубий айвонини олти қатор гиштин устунлар кўтариб тургани, устунларнинг баландлиги 6,10 метр, қалинлиги 70 см ва улар орасидаги кенглик уч метрни ташкил этиши қайд қилинади. Устунлар ораси гумбаз (компул) қилинган, унинг баландлиги 7,60 метр, айланаси 1,37 метр. Томдан қараганда гумбазларнинг узунлиги 3,40 метр ва кенлиги 1,20 метрни ташкил этади. Айвоннинг масжид ҳовлисига қараган томони арка қилинган. Қор ва ёмғир сувлари туриб қолмаслиги учун том кўча ва ҳовли томонга нишаб қилиб қурилган ва XVIII–XIX асрлардаги таъмирлашдан кейин бу ҳолат ўзгариб бир томонга, яъни ички ҳовли томонга қараб ўзгартирилади⁹ – деб маълумот қолдирилади.

С.Н. Юренев 1953 йил 1 май ҳолати бўйича қуйидагиларни қайд қилади:

- Масжиди Калон томи дастлаб икки томонга йўналтирилган;
- ёмғир сувлари гумбазлар орасидан ўтган;
- новалар томдаги карнизлардан 1,5–1,6 метр паст бўлган ва ҳ.к.

Масжиди Калонни апрель ойида ўрганиш ишлари, асосан, бино томини текшириш билан яқунланган. С.Н. Юренев томдаги бир ҳолатни қуйидагича изоҳлайди: томнинг ўттиз сантиметрли тупроқ билан ёпилиши XVIII–XIX асрларда ҳам мавжуд бўлганлигини ва бу Бухоронинг экологик табиий иқлими билан боғлиқлигини қайд қилади¹⁰.

С.Н. Юренев Масжиди Калондаги қазиш ишларига археолог сифатида 1953 йил май ойида раҳбарлик қилади. СНРПМнинг директор ўринбосари М.Х. Панченко ва архитектор А.С. Берштейн С.Н. Юренев кўрсатмаси билан 19 майда Масжиди Калонда қазиш ва зондаж¹¹ ишларини бошлайдилар. Натижада тўртта шурф¹² ва тўққизта зондаж жойи белгиланади.

⁹ Бухоро музейи, инв. № 11444/7. СНРПМ архиви. инв. № 3209.

¹⁰ Бухоро музейи, инв. № 11444/7. СНРПМ архиви. инв. № 3209.

¹¹ Археологияда маданий ёдгорлик стратиграфиясини аниқлаш ва тадқиқ этиш учун қазилган алоҳида ҳудуд.

¹² Шурф (нем.) – ер юзасига чиқиш йўлига эга бўлган вертикал, баъзан қия кон иншооти. Чуқурлиги 25 м гача бўлади. Ер юзасидан фойдали қазилмаларни излаш ва разведка қилиш ҳамда муҳандислик геологияси ва гидрогеологик тадқиқотлар максатида ўтказилади. Шурф археологик тадқиқот ишларида ҳам қўлланилади. Шурфлар квадрат ёки тўғри тўртбурчак, юмалоқ шаклда бўлади.

Бухоро реставрация бўлими раҳбари П.Я. Райков С.Н. Юренев таклифига биноан П.И. Митрофанов бошчилигида бир гуруҳ тажрибали ишчиларни жўнатади. Гуруҳлар 21 майда ишга киришади ва бир вақтнинг ўзида I ва III шурфлар қовланади. Қовлаш ишлари 22 майда яқунланади. Суратга олиш ишларини И.Д. Давидов амалга оширади¹³.

Биринчи шурфдан, тўртта маданий қатлам ва учинчи шурфдан еттига маданий қатлам топилади. 3,15 метр чуқурликдан биринчи қурилган масжид тош асоси чиққан. № 3 ва № 1 шурфдан асосий маълумотларни тўплаган тадқиқотчи, қазиш ишларини давом эттириб, Масжиди Калон ҳақидаги турли хил фаразларга ойдинлик киритишни мақсад қилади. С.Н. Юренев Бухоро тарихи ақс этган адабиётларда Масжиди Калон қурилган санаси ҳақида аниқ маълумот тополмаганлигини таъкидлайди¹⁴.

С.Н. Юренев ўз олдига Масжиди Калоннинг қурилган йилини, ёшини ва унинг ўрнида дастлаб қандай бино бўлганлигига ойдинлик киритишни мақсад қилган. Ҳисоботида қуйидаги хулосалар келтирилган:

1. Масжиди Калон ўрнида I минг йиллик биринчи ярмида Қушонлар манзилгоҳлари бўлган. Биринчи масжид маданий қатлампдан топилган Қушонлар даврига оид иккита сопол бўлаги буни тасдиқлайди. Кейинчалик бу манзилгоҳ ўрнида Масжид қад кўтарган.

2. № 3 шурфда биринчи Масжид асоси учун харсангтошлар ишлатилган ва пол қисмига бир хил ўлчамдаги (18,5x2,7 см) ғиштлар терилган. Полнинг қалинлиги 25–30 см. Пол қисмида ганч доғлари ва кўп миқдордаги кул қатлами мавжуд бўлиб, бу XIII асрдаги мўғул босқинидан далолат беради.

Биринчи Масжид поли учун қўйилган ғиштлар кейинги қурилган иморатларга замин бўлган. Биринчи масжиддан топилган ашёлар миқдори кўп эмас.

3. Иккинчи Масжид ёнғиндан кейин қурилади ва айнан биринчисининг ўрнида кўтарилади. Қурувчилар иккинчи масжидни қуришдан олдин ёнган майдонни тозалаб, харсангтош, асос (фундамент) устини тупроқ билан текислаган. Пол устига терилган ғиштлар, шунингдек, археологлар томонидан топилган ашёлар буни тасдиқлайди. Масжиди Калоннинг шимолий, шарқий ва ғарбий томонлари девори учун хан-

¹³ Бухоро музейи, инв. № 11447/7. СТРПМ архиви. инв. № 3091.

¹⁴ Бухоро музейи, инв. № 11447/7. СТРПМ архиви. инв. № 3091.

даклар қазилади ва қурилишда хом ғиштлар ҳам ишлатилади. Масжиднинг том қисмидан топилган хом ғиштлар XVI асрга оид. Иккинчи масжид эса XIII аср охири ва XIV аср бошларида қурилган.

4. Учинчи Масжиднинг асоси иккинчи масжид поли бўлиб, унга яна олти қатор ғишт териб ростланган. Бу № 3 шурфдаги маданий қатламида ўз аксини топади. Ҳар бир даврда ишлатилган ғиштларнинг ўлчами турлича бўлиб, иккинчи масжид ғиштлари 28x28x5,5 см, биринчи масжид ғиштлари 19x19x3 см.ни ташкил этади. Замонавий пол билан биринчи пол оралиғидан кўплаб майда сопол бўлаклари топилган, лекин бу топилмаларнинг ёшини аниқлаш имкони бўлмаган. Тадқиқотчининг фикрича, ашёларнинг ёши аниқланган тақдирда, Масжиди Калон қурилган санага ойдинлик киритиш мумкин бўларди.

5. Энг бой маданий қатлам № 3 шурф ҳисобланади. Ундан жуда кўп ашёлар топилган. № 3 шурфдаги иккинчи масжиднинг маданий қатлами 0,63–0,71 см ташкил этган. Масжиди Калон асоси (фундаменти) учун жами бўлиб 14 қатор ғишт терилган¹⁵.

С.Н. Юренев изоҳ сифатида қуйидагиларни келтиради: тадқиқот давомида № 3 шурфдан топилган иккита ашё диққатга сазовор. Бу қушонлар даврига оид сопол бўлаги бўлиб, бунга ойдинлик киритиш учун Қуйимозор станцияси яқинида ўша даврни тадқиқ қилаётган О.В. Обельченкога ашёлар жўнатилади. О.В. Обельченко сопол бўлақларини ўрганиб қушонлар даврига хослигини тасдиқлайди¹⁶.

Шурфларда олинган барча фотосуратлар Бухоро реставрация участкаси раҳбариятига жўнатилади. Ҳисобот С.Н. Юренев томонидан 1953 йил 19 августда ёзилиб СНРПМ топширилади.

С.Н. Юренев томонидан Масжиди Калондаги тадқиқот ишлари сентябрь ойида давом эттирилади. Ҳисоботдаги маълумотларга кўра, Масжиди Калондаги 1953 йилги қазиш ишлари икки босқичда: биринчи босқич 1953 йил май ойида амалга оширилган ва унда тўртта шурф қазиш керак бўлган, аммо иккита шурф қазилган. Иккинчи босқич ўша йилнинг сентябрь ойида бошланади ва тўққизта шурф қовланади¹⁷.

СНРПМнинг буйруғи билан бино асоси, фундаментида 0,5 метр чуқур қовлаш ва энг пастки қатламгача етказиш вазифаси қўйилади. Бу ишларни текшириш ва ўлчаш Неумивакин ҳамда Величколарга топширилади.

¹⁵ Бухоро музейи, инв. № 11447/7. СНРПМ архиви, инв. № 3091.

¹⁶ Бухоро музейи, инв. № 11447/7. СНРПМ архиви, инв. № 3091.

¹⁷ Бухоро музейи, инв. № 11449/7. СНРПМ архиви, инв. № 3797.

С.Н. Юренев маълумотиға кўра, қазиш ишларини П.И. Митрофанов ва И.Г. Антипов олиб борган. Қазиш 11 сентябрдан бошланиб, 18 сентябргача давом этади ва тўққизта шурф қовланади. 12 сентябрда Бухорога архитектор И.И. Ноткин келади ва шурфларнинг ҳолати, жойлашган ўрнини қоғозга туширади. 14 сентябрдан 21 сентябргача В.А. Шишкин ва А.В. Нилсон биргаликда қазилган шурфларда текшириш ишлари олиб боришади. 22 сентябрдан 10 октябргача шурфларнинг тавсифи ёзилади ва шурфларни суратга олиш ишлари И.Я. Давидов томонидан амалга оширилади¹⁸.

СНРПМнинг буйруғи билан октябрнинг охирида барча шурфлар тупроқ билан кўмилади. Ташкилот Масжиди Калондаги барча устунларга рақам қўйишни ва шу рақамлар ёрдамида қазилган шурфларни ҳам номлашни таклиф қилади ҳамда бу иш С.Н. Юреневга топширилади.

С.Н. Юренев СНРПМнинг таклифи билан рақамлашни шахмат тахтасига ўхшаш шаклда амалга оширди. Масжиди Калонда шимолдан-жанубга 18 та устун рақамлар билан ва шарқдан-ғарбдаги 29 та устун кирилл алифбосидаги *а* дан то *ъ* ҳарфигача номланди. Шурфлар ҳам ҳарф ва рақамлар билан номланди. Тадқиқотчи ўз ҳисоботида бунинг хомаки чизмасини чизиб кўрсатади¹⁹.

С.Н. Юренев ҳисоботни ёзишда биринчи босқичдаги маданий қатламлар экспедициянинг иккинчи босқичида ҳам такрорлангани учун қисқа маълумотларга асосланди.

Тадқиқотчи тарихий маълумотлар ва катта ёшли бухоролик аҳоли маълумотларига асосланиб, Масжиди Калон, Минораи Калон билан бир вақтда 1127 йилда қурилган деган хулосага келади. Ёнғин натижасида вайрон бўлган бинони биринчи масжид деб қайд қилади ва биринчи босқич №3 шурфдаги маълумотларни келтиради. Бино учун ишлатилган ғиштларнинг ҳажми, маданий қатламдан топилган ашёлар ва ёнғин содир бўлган санани маданий қатламдаги топилмаларга асосланиб XIII охири – XIV аср бошлари деб қайд қилади. Бухоронинг вайронага айлантирилиши 1273 йил бўлса, етти йил давомида хароба ҳолида қолган.

Тадқиқотчининг фикрича, иккинчи масжид XIII аср охири, яъни 1280 йил ёки XIV аср бошларида қурилган. Буни биринчи ва иккинчи босқичдаги барча шурфлардаги маданий қатламларда кўриш мум-

¹⁸ Бухоро музейи, инв. № 11449/7. СНРПМ архиви. инв. № 3797.

¹⁹ Бухоро музейи, инв. № 11449/7. СНРПМ архиви. инв. № 3797.

кин. С.Н. Юренев фикрича, иккинчи масжид 100–150 йилдан кейин бузилган, бунга пойдеворнинг мустаҳкам эмаслиги ва чўкиш сабаб бўлган²⁰.

Археологик текширишлар шундан далолат берадики, учинчи масжид услуби, қурилиш техникаси ва бино равоқларининг мутаносиблиги билан олдингиларидан ажралиб турган. Масжид қурилишида қадимий декорация, сирланган гулдор сополнинг ишлатилганлигига қараб тадқиқотчи бинони XV аср биринчи ярмида ростланган деб ёзади. С.Н. Юренев Б.Н. Засипкиннинг бино Улуғбек даврида қурилган деган фикрини маъқуллайди ва В.А. Шишкиннинг бино қурилган санани 1514 йил деган маълумотини ўз ҳисоботида қайд қилади²¹.

Тадқиқотчи бир-бирига қараган Мир Араб мадрасаси ва Масжиди Калон, гарчи улар турли даврларда қурилган бўлса-да, ягона архитектура мажмуасини ташкил этишини таъкидлайди.

С.Н. Юренев масжид меҳробининг кошинлар ва нақшлар билан безатилган тоқчасида уста наққош Боязид Пуроний имзоси борлигини қайд қилади. В.А. Шишкин ҳам масжиднинг 1541 йил мрамардан қилинган пештоқида шайх Пуроний имзоси борлигини ёзиб қолдирган. Бундан келиб чиқадики, Боязид Пуроний масжидни кошинлар ва нақшлар билан безашда иштирок этган. Меҳробдаги кошинлар ва нақшлар XVI аср биринчи ярмига тааллуқли деган фикрни илгари суради²². С.Н. Юренев масжиднинг тузилишидаги бир-бирига мос бўлмаган айрим жиҳатларни аниқлаган. Бинонинг шарқий томони ва ундаги арканинг тузилиши масжиднинг қолган томонларига ўхшамайди. Тўлиқ шарқий томон ва унга туташган жанубдаги иккита арканинг қурилиш санасини XII асрга оид деб кўрсатади. Қолган қисмлар XVI аср биринчи ярмида қурилган деб қайд қилади.

Масжидда катта таъмирлаш ишлари XVII асрда амалга оширилган. XX аср бошларида уста Ширин Муродов таъмирлаш ишларини давом эттирган. Масжиднинг ғарбий қисми, айрим гумбазлар ва бино поли таъмирланган. Тадқиқотчи шу таъмирлаш пайтида рус ғиштлиридан фойдаланилганлигини ёзиб қолдирган²³.

Ҳисоботда ҳар бир шурфга алоҳида тўхталиб, топилган ашёлар биринчи, иккинчи, учинчи масжидда ишлатилган қурилиш ашёлари

²⁰ Бухоро музейи, инв. № 11449/7. СТРПМ архиви. инв. № 3797.

²¹ Бухоро музейи, инв. № 11449/7. СТРПМ архиви. инв. № 3797.

²² Бухоро музейи, инв. № 11449/7. СТРПМ архиви. инв. № 3797.

²³ Бухоро музейи, инв. № 11449/7. СТРПМ архиви. инв. № 3797.

ва материаллари, қурилишдаги камчиликлар, хатоликлар ҳақида фикр юритилади.

21 октябрда Бухорога СНРПМнинг топшириғи билан Тошкентдан геолог А.И. Лугин келади. Унга тўртта шурф қовлаш вазифаси юклатилган эди. Шурфларни иккитаси Масжиди Калонда, биттаси Минораи Калонда ва яна биттаси Мир Араб мадрасасида қазилиши керак эди. Топшириқда қазилган ишларини ер ости сувлари чиққунча давом эттириш кераклиги айtilган эди.

Археологик қазилган иш ва кузатиш ишлари С.Н. Юрениевга топширилади ва унга маслаҳатчи қилиб В.А. Шишкин тайинланади. В.А. Шишкин қазилган ишлари яқунлангандан кейин қилиши керак эди²⁴. С.Н. Юрениев билан А.И. Лугинлар қовланиши керак бўлган ерларни белгилашади ва қовловчи мутахассислар Ахмеджанов ва Камоловлар геолог А.И. Лугин билан Тошкентдан келган эди.

С.Н. Юрениев маълумотига кўра, дастлаб иккита шурф, № 1 Минораи Калоннинг шимолида ва № 2 Масжиди Калоннинг шимоли-шарқий қисмида қовланади. Ишни бошлашдан олдин СНРПМ директори К.К. Кульбацкий хизматга оид маълумотларни ва ишнинг бориш жараёнини тушунтиради. Иккала шурфда ҳам барабар иш бошланади ва кейинчалик шурфлар чуқурлаша борган сари улар алоҳида-алоҳида қовланади. Минораи Калон олдидаги шурф 28 октябрда, Масжиди Калон олдидагиси 31 октябрда яқунланади ва шундан сўнг СНРПМ ва Тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш қўмитасидан қазилган ишларини тўхтатиш тўғрисида телеграмма келади ва иккита шурфда қазилган ишлари амалга оширилмай қолади. Иш тўхтатилгандан кейин ноябрь ойининг бошлари билан қовловчилар ва уларнинг орқасидан геолог А.И. Лугин ҳам қайтиб кетади. А.И. Лугинга Масжиди Калоннинг энг пастки сатҳига қазилган ишларини амалга ошириш ва Бухоронинг дунё океани сатҳидан қанча баландлигини аниқлаш вазифаси топширилган эди²⁵. Бундан, Масжиди Калон атрофида олиб борилган қазилган ишларидан кўзланган асосий мақсад шаҳар ёшини эмас, балки дунё океани сатҳидан қанча баландда турганини аниқлашдан иборат бўлганини кўриш мумкин.

СНРПМ ва Тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш қўмитасининг кўрсатмасисиз қазилган шурфларни тупроқ билан кўмиш мумкин

²⁴ Бухоро музейи, инв. № 11445/7. СНРПМ архиви. инв. № 3808.

²⁵ Бухоро музейи, инв. № 11445/7. СНРПМ архиви. инв. № 3808.

бўлмаган. Тадқиқот якунига етмаган бўлса-да, С.Н. Юренев бу экспедиция ҳақида анча маълумотларни ёзиб қолдиради.

Масжиди Калондаги шурф бинонинг шимолий қисмида қовланади. Масжиддаги шурф қарийб 11,5 метр қовланади ва ер ости суви чикқач тўхтатилади. Жуда кўп миқдорда сопол бўлаклари ва қурилиш қолдиқлари топилади. 10,5 метрда кичкина тувакчалар, сопол бўлаклари ва қушонлар давридаги дафн жойи, сигир ва қўй суяклари ҳамда 11 метр чуқурликдан унча катта бўлмаган сомонли пишиқ ғишт топилган²⁶.

Бир муддат танаффусдан сўнг 1959 ва 1960 йиллари²⁷ яна Масжиди Калонда тадқиқот ишлари давом эттирилади. Барча археологик экспедиция ишларига СНРПМ ташкилоти раҳбарлик қилади.

Хулоса қилиб айтганда, С.Н. Юренев Масжиди Калонни ўрганишда бор билим ва малакасини ишга солди. Уни Масжиди Калоннинг ёши ва қурилган санаси қизиқтирганлигини ҳисоботларидан билиб олиш мумкин. С.Н. Юренев Масжиди Калон ёшини аниқлаш учун кўп археологларнинг тадқиқот ва кундаликларини ўрганган. У Бухоролик ёши катта отахонлар билан кўп суҳбатлашган ва Масжиди Калон тўғрисида турли ривоятларни тўплаган. Уни тадқиқотларга чақирмасалар ҳам ўлкани ўрганиш ҳиссининг юқорилиги сабабли ўзи бориб кузатган. Олиб борилган тадқиқотларнинг бирортасини журнал ёки тўпламларда нашр эттирмаган. Чунки у ўзини соҳа ривожидан анча орқада қолаётгандай ҳис қилган. Шунга қарамай, С.Н. Юренев тадқиқотлари археологик изланишлар принципига мос келиши билан профессионал археолог даражасига кўтарила олганини кўрсатади ва юқорида тилга олинган ёдгорликларнинг меъморий шарҳи уларни ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

²⁶ Бухоро музейи, инв. № 11445/7. СНРПМ архиви. инв. № 3808.

²⁷ Бухоро музейи, инв. № 11441/7., Бухоро музейи, инв. № 11443/7.

А. БОЛТАЕВ

**XX АСР 50–60-ЙИЛЛАРИДА БУХОРОДАГИ МАСЖИДИ
КАЛОННИНГ АРХЕОЛОГИК ЎРГАНИЛИШИ
(С.Н. ЮРЕНЕВ ҲИСОБОТЛАРИ АСОСИДА)**

Мақолада ўлкашунос олим С.Н. Юренев ва унинг Бухорода олиб борган археологик экспедициялардаги иштироки ёритилган. Муаллиф архив материалларига таянган ҳолда олимнинг Масжиди Калонда олиб борган изланишларини батафсил баён қилади. С.Н. Юреневнинг ҳисоботлари асосида Масжиди Калоннинг қурилиш санаси ва техникасига доир маълумотларни келтиради. Мақолада ўлкашунос, археолог С.Н. Юреневнинг Масжиди Калондаги экспедиция давомидаги тадқиқотлари натижаси илк бор илмий жамоатчиликка тақдим қилинган.

Калит сўзлар: Масжиди Калон, Минораи Калон, Мир Араб, ўлкашунос, археология, шурф, зондаж, фундамент, СНРПМ, тоқ, меҳроб, экспедиция, маданий қатлам, Боязид Пуроний, В.А. Шишкин, Б.Н. Засипкин.

А. БОЛТАЕВ

**АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ МЕЧЕТИ КАЛЯН
В БУХАРЕ В 50–60-е ГОДЫ XX ВЕКА
(ПО МАТЕРИАЛАМ ОТЧЁТОВ С.Н. ЮРЕНЕВА)**

В статье освещается участие краеведа С.Н. Юренева в археологических экспедициях в Бухаре. Автор, опираясь на архивные материалы, анализирует деятельность С.Н. Юренева и на основании его докладов приводит сведения о дате и технике строительства мечети Калян. В данной статье отчеты С.Н. Юренева впервые представлены научной общественности.

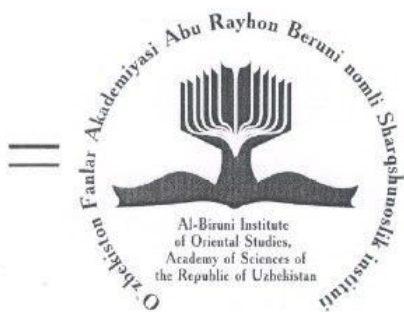
Ключевые слова: Мечеть Калян, Минарет Калян, Мир Араб, краевед, археология, шурф, зондаж, фундамент, СНРПМ, купол, алтарь, экспедиция, культурный слой, Боязид Пуроний, В.А. Шишкин, Б.Н. Засипкин.

A. BOLTAEV

**THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF KALON MOSQUE IN
THE 50–60-s OF 20th CENTURY
(BASED ON THE REPORTS OF S.N. YURENEV)**

In the following article country studies scientist S.N. Yurenev and his archaeological research conducted in Bukhara are illuminated. The author describes in detail the research carried out by the scientist in the Kalon mosque relying on the archival materials. On the basis of Yurenev's reports, the author brings information on the date and technique of construction of the Kalon mosque. The result of Yurenev's research in the continuation of the expedition to the mosque Kalon was first presented to the scientific community.

Key words: Kalan mosque, Kalan Minaret, Mir Arab, country studies scientist, archeology, pit, probe, foundation, SNRPM, dome, kindness, expedition, cultural layer, Boyazid Purniy, V.A. Shishkin, B.N. Zasytkin.

O'zbekiston Respublikasi, 100170,
Toshkent sh., Mirzo Ulug'bek ko'chasi, 79.
Tel: +998(71) 262 54 61, faks: +998(71) 262 52 77, E-mail: beruni1@uznet.net

2020 yil «16» - Iyun
№ 149

Бухоро давлат университетига

Бухоро давлат университети катта ўқитувчиси А.Болтаевнинг “Бухородаги “Тарихи анжуман” жамияти фаолияти тарихидан” номли илмий маколasi 2020 йил 16 апрель куни Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Ислom ҳамкорлик ташкилотининг «Ислom тарихи, санъати ва маданиятини тадқиқ қилиш маркази» (IRCICA) ҳамкорликда *Ўзбекистонда ислom маданияти, тарихи ва санъатини ўрганишининг янги истиқболлари*” мавзуида Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги халқаро конференцияси анжуман материалларига киритилган (Тарихшунослик бўлими, 93-98 бетлар).

Дунёдаги пандемия (карантин) сабабли Истанбул (Туркия)да материалларнинг тўплам шаклида нашр этиш вақти кечиктирилди.

Институт директори

Б. Абдухалимов

СОДЕРЖАНИЕ

К истории государственности

- У. Халмуминов.** Ферганское владение и политические процессы в Центральной Азии в раннем средневековье 3
- С. Юлдашев.** Формирование политической элиты из тюркских хаджибов и их управление Ферганой 13
- Ш. Махмудов.** Дары как средство дипломатических отношений между Кокандским ханством и Османской империей 26
- Д. Алимова.** Отражение системы власти и управления в конституциях Хорезмской республики 38
- А. Джумашев.** Политические репрессии советской власти в 30-х годах XX века в Каракалпакстане и их последствия 54

Вопросы этнологии

- К. Турекеев.** Роль магических представлений в похоронной обрядности каракалпаков 64

Трибуна молодого исследователя

- Г. Абдулхай.** Вопрос Советской «Автономии» в Туркестанской большевистской печати 76
- А. Болтаев.** Археологическое изучение мечети Кальян в Бухаре в 50–60-е годы XX века (по материалам отчётов С.Н. Юренева) 87
- З. Корёгдиев.** Некоторые размышления об историографии этнографии цыган Бухарского оазиса 99

Некролог

- Комилжон Окилов.** 111

Тахрир хайъати:

Дилором Алимова
(бош мухаррир)
Равшан Абдуллаев
Бахром Абдухалимов
Мируэрт Абусеитова
(Козогистон)
Адхам Аширов
Бахтиёр Бабаджанов
Алишер Дониёров
Азамат Зиё
Доно Зияева
Мирсодиқ Исмоков
Марианна Камп (АҚШ)
Сурайё Каримова
(бош мухаррир Уринбосари)
Татьяна Котюкова
(Россия)
Шаин Мустафев
(Озарбайжон)
Нодира Мустафаева
Азимхўжа Отахўжаев
Катрин Пужоль
(Франция)
Мирзохид Рахимов
Эдвард Ртвеладзе
Валерий Хан
(бош мухаррир ўринбосари)
Нозим Ҳабибуллаев
Флориан Шварц
(Австрия)
Темур Ширинов
Шоира Асадова
(масъул котиб)

Манзилмиз:

100060, Тошкент ш.,
Шахрисабз 5-тор кўчаси.

Журнал Ўзбекистон
Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан рўйхатга олинган.
Гувоҳнома № 0051

Теришга берилди
00.00.2020.

Босишга рухсат этилди
00.00.2020.

Қоғоз бичими 70x100¹/₁₆.

Таймс гарнитура.

Офсет босма. Офсет қоғози.

Ҳисоб-нашриёт т. 5,25.

Шартли босма т. 5,0.

145 нусха.

Буюртма № ____.

Келишилган нарҳда.

Оригинал-макет
ООО “MEDIA LAND” нашриёт
уйида тайёрланди.
Тошкент ш., Ш. Рашидова, 40.
“NISO-POLIGRAF” МСНҲ
босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент в., Машғал маҳалласи,
Марказий кўчаси, 1-уй.